

ГЕОГРАФИЯ

© B.Ə.Budaqov, Z.N.Eminov, İ.E.Mərdanov, 2006

AZƏRBAYCANDA YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNİN YÜKSƏKLİK QURŞAQLARI ÜZRƏ YERLƏŞMƏSİ QANUNAUYGUNLUQLARI

B.Ə.Budaqov, Z.N. Eminov, İ.E.Mərdanov

*Azərbaycan MEA H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
AZ 1143, Bakı, H.Cavid prosp., 31*

Məqalədə 1999-cu il siyahıyaalmasına əsasən əhalinin və yaşayış məntəqələrinin yüksəklik qurşaqları üzrə paylanması təhlil edilir. Respublikanın mərkəzi hissələrini əhatə edən okean səviyyəsindən aşağı sahələrdə və 200 m-ə qədər hündürlükdə ölkənin əhalisinin yarısından çoxu cəmlənir. Son 30-40 il ərzində dağlıq rayonlarda yaşayış məntəqələri və əhalinin sayı kəskin azalır. Əhali getdikcə daha çox düzənlik və dağətəyi rayonlarda toplanır. Eyni zamanda, dağlıq ərazilərə nisbətən bu regionlarda əhalinin sayı daha sürətlə artır, yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi potensialı güclənir.

Mövzunun öyrənilməsi. Azərbaycanda relyefin yüksəklik qurşaqları üzrə paylanması, onlardan təsərrüfatda istifadə edilməsi, əhalinin və təsərrüfat sahələrinin yüksəkliklər üzrə paylanmasını alimlər ayrı-ayrı dövrlərdə öyrənmişlər. Onların arasında B.Ə.Budaqov (1988), R.X.Piriyev (1975), E.Q.Mehrəliyev (1984, 1988), N.H.Əyyubov (1988), Ş.K.Dəmirqayayev (1978), M.M.Müseiybov (1998) və b. alimlərin əsərlərini qeyd etməyə olar. Məqalədə ilk dəfə olaraq 1999-cu ildə keçirilmiş siyahıyaalma materialları əsasında əhalinin və yaşayış məntəqələrinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi qanunauyğunluqları təhlil edilir.

Mövzunun aktuallığı. Əhalinin məskunlaşma mərkəzləri olan şəhər və kəndlərin salınması zamanı, ilk növbədə, təbii-coğrafi amillər nəzərə alınır. Bu amillər sırasında relyef, iqlim şəraiti, su hövzələri olan çaylar, göllər, okean və dənizlərə yaxınlıq yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Dağlıq regionlarda yerləşən şəhər və kəndlərin təsərrüfat strukturunu, ixtisaslaşmasını, əhalinin məşğulluğunu relyef şəraiti və iqlim ehtiyatları müəyyən edir. Lakin bu regionların infrastrukturunun təşkili və inkişafında, faydalı qazıntıların və təbii sərvətlərin istismarında, kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasında ciddi problemlər yaranır, əhalinin sayı zəif tempələ artır, yaşayış şəraiti

əlverişli olmayan, inkişaf perspektivləri zəif olan yaşayış məntəqələri tədricən boşalır.

Bu səbəbdən yaşayış məntəqələrinin inkişafına təbii-coğrafi amillərin təsirini öyrənmək, bu məntəqələrin inkişafında onlardan istifadə edilməsi yollarını müəyyən etmək, əhalinin miqrasiyasının qarşısını almaq, uzun illər ərzində yüksəklik qurşaqlarında əhalinin və yaşayış məntəqələrinin sayının dinamikasını öyrənmək elmi və təsərrüfat cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Bu mənada Azərbaycanda yaşayış məntəqələrinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsində daim ciddi dəyişikliklər baş verir. 1999-cu ildə Azərbaycanda əhali və yaşayış məntəqələri yüksəklik qurşaqları üzrə aşağıdakı prinsiplərlə yerləşmişdir.

Respublikada -26,5 m-dən okean səviyyəsinə qədər yüksəkliyə malik olan ərazilər Xəzər dənizinin sahillərində və Kür-Araz ovalığının şərqində olan sahələri tutur. Samur-Dəvəçi və Lənkəran ovalıqları, Kür-Araz ovalığına aid olan Mil, Muğan, Salyan, Cənub-Şərqi Şirvan düzləri, Şirvan düzünün Kür çayına yaxın olan cənub yarısı okean səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Abşeron yarımadasının Xəzər sahili boyu zolağı da bu ərazilərə aiddir. Qurşağa daxil olan sahələrin hamar relyefi, əlverişli quru iqlim şəraiti, əksər yerlərdə Kür və Araz çaylarına yaxınlıq ərazinin mənimsənilməsinə imkan yaradır. Lənkəran ovalığında yayı quraq

keçən rütubətli subtropik iqlim, qalan ərazilərdə quru subtropik iqlim hakimdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün iri suvarma sistemləri, kollektor-drenaj sistemi yaradılması vacibdir.

Okean səviyyəsindən aşağı olan ərazilər ölkə ərazisinin 18%-ni (15588 kv.km) tutur. Bu ərazilərdə ümumi əhalinin 36,8%-i, o cümlədən kənd əhalisinin 20,6%-i yaşayır. Onlar 570 yaşayış məntəqəsində toplanmışdır.

Kür-Araz ovalığı ölkənin əsas pambıqçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıq regionudur. Pambığın becərilməsi yüksək əməkütümluluğu ilə fərqləndiyinə görə Kür çayının sahilləri boyu iri kənd yaşayış məntəqələri formalaşır. Aran iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin 43,5%-i (444753 nəfər) bu arealın payına düşür. Neftçala, Salyan, Saatlı, Sabirabad, İmişli, Zərdab rayonlarında Kür və Araz çaylarının sahilləri boyu iri kənd yaşayış məntəqələri formalaşmışdır. Kür çayı sahillərinin Şirvan düzünə aid hissəsində əhalinin sıxlığı daha çoxdur. Mil düzündə, Muğan düzündən mərkəzi hissələrində, Cənub-Şərqi Şirvan düzündən Xəzər dənizi sahillərində daimi yaşayış məntəqələri yoxdur və əhalinin sıxlığı

azdır. Bu ərazilərdə torpaqların şoranlaşması yüksəkdir, əkinçilik üçün əlverişli yerlər azdır, infrastruktur sahələri yoxdur, su ehtiyatları olmadığına görə əkinçilik mümkün deyildir. Ərazi əsasən qış otlaqları kimi istifadə olunur.

Lənkəran və Samur-Dəvəçi ovalıqlarında isə yenə də əməkütümlü sahələr olan tərəvəzçilik, çayçılıq, meyvəçilik sahələri üstünlük təşkil edir. Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf etməsi iri kənd və qəsəbələrin əmələ gəlməsinə imkan vermişdir. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin 46,0%-i (25880 nəfər) Lənkəran ovalığında məskunlaşır. Burada olan bir neçə kənd əhalisinin sayına görə ölkədə qabalcıl yer tutur (şəkil).

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda dəniz səviyyəsinə qədər hündürlükdə kənd əhalisinin az bir hissəsi (14315 nəfəri və ya 4,7%-i) məskunlaşır. Onların əsas hissəsi Xaçmaz rayonunun payına düşür. Bu areal daxilində rayonda olan 32 kənddə 8946 nəfər yaşayır. Belə ki, inzibati rayonun ərazisi əsasən Xəzərsahili düzənliklərdə yerləşir.

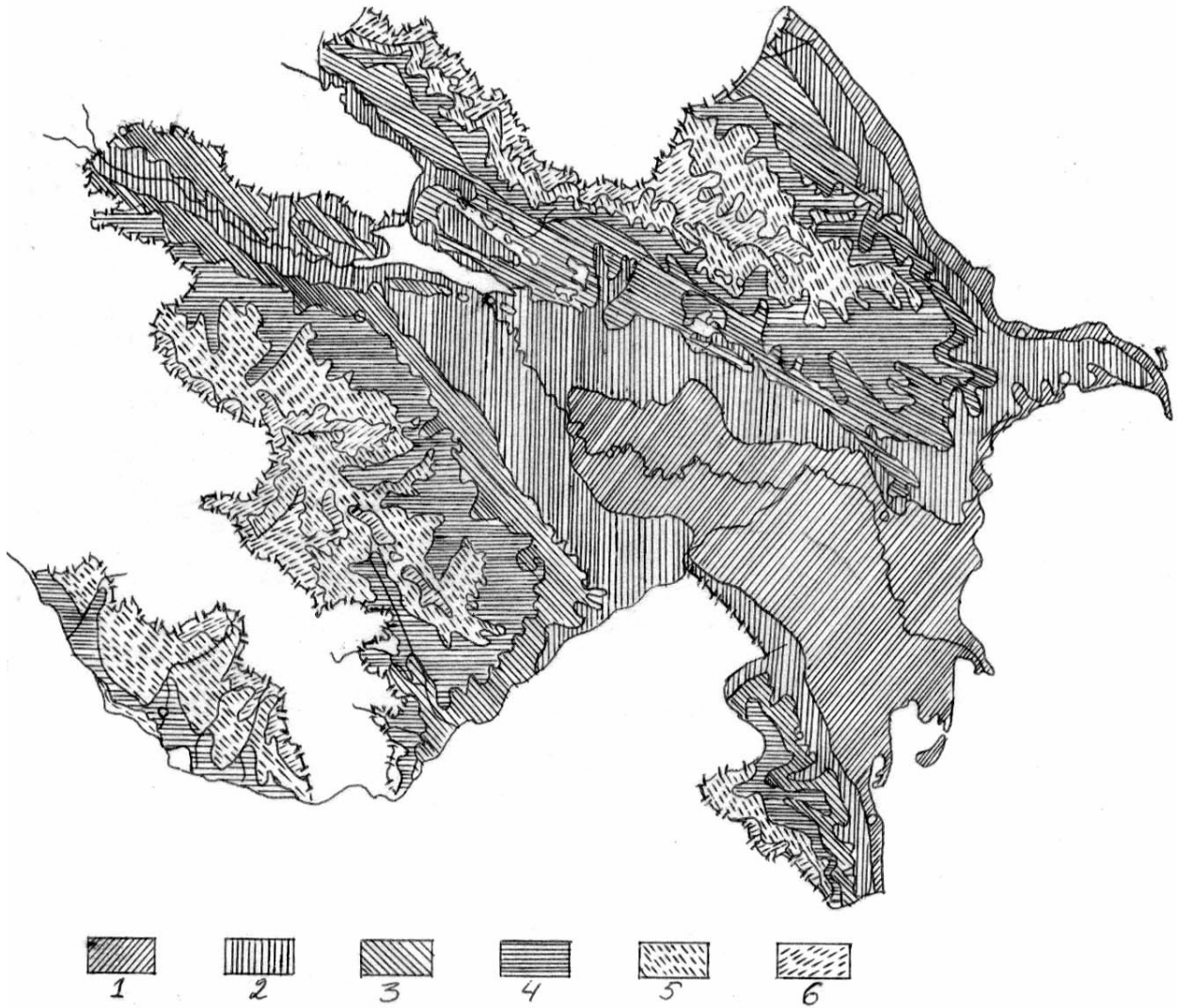
1-ci cədvəl

Azərbaycanda əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi

Hündürlük arealı	Sahəsi, min kv.km	Xüsusi çəkisi,%	Ümumi əhali		Şəhər əhalisi		Kənd əhalisi	
			Sayı, min nəfər	Payı, %	Sayı, min nəfər	Payı, %	Sayı, min nəfər	Payı, %
-26,5-0	15588	18,0	2699943	36,8	1981556	51,4	718387	20,6
1-200	20784	24,0	2138146	29,1	1043130	27,0	1095016	31,4
201-500	13423	15,5	1301592	17,7	551847	14,3	749745	21,6
501-1000	13423	15,5	849566	11,5	239183	6,2	610383	17,4
1001-1500	10392	12,0	270130	3,7	39451	1,0	230679	6,6
1501-2000	6495	7,5	81257	1,1	2194	0,1	79063	2,3
2000-dən yuxarı	6495	7,5	2945	0,1	103	0,003	2842	0,1
Cəmi	86600	100,0	7343579	100,0	3857464	100,0	3486115	100,0

Qruplaşmaya yalnız daimi əhalisi olan yaşayış məntəqələrinin əhalisi daxil edilmişdir. Əraziləri işğal edilmiş Kəlbəcər-Laçın və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında birlikdə 413739 nəfər kənd əhalisi vardır. Onlarla birlikdə ölkənin kənd əhalisinin sayı 3899854 nəfərdir.

Bu iqtisadi rayonlarda qeydə alınmış şəhər əhalisinin sayı 196120 nəfərdir. Ona görə ölkənin şəhər əhalisinin ümumi sayı 4053584 nəfərdir. Beləliklə, işğal edilmiş ərazilərin 609859 nəfər əhalisi ilə birlikdə 1999-cu il siyahıyaalması nəticələrinə görə ölkədə əhalinin sayı 7953438 nəfər olmuşdur.

Şəkil. Azərbaycanda kənd əhalisinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi (1:3000000)

Şərti işarələr:

- 1 – dəniz səviyyəsindən aşağı ərazidə əhalinin sıxlığı (46 nəfər/kv.km)
- 2 – 0-200m yüksəklikdə əhalinin sıxlığı (53 nəfər/kv.km)
- 3 – 200-500 m yüksəklikdə əhalinin sıxlığı (70 nəfər/kv.km)
- 4 – 500-1000 m yüksəklikdə əhalinin sıxlığı (59 nəfər/kv.km)
- 5 – 1000-2000 m yüksəklikdə əhalinin sıxlığı (18 nəfər/kv.km)
- 6 – 2000 m-dən yüksək sahələrdə əhalinin sıxlığı (0,7 nəfər/kv.km)

Düzən relyef, Xəzər dənizinin sahilləri bo-yu əlverişli coğrafi mövqe, Kür və Araz çaylarının buradan keçməsi qeyd edilən ovalıqlarda iri şəhərlərin yaranmasına və inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu ərazilərdə ölkənin şəhər əhalisinin yarısından çoxu, yəni 51,4%-i və ya 2 mln nəfərə qədəri yaşayır. Xəzərin sahillərində respublikanın paytaxtı Bakı, həmçinin iri sənaye mərkəzləri olan Sumqayıt, Lənkəran, Astara və Neftçala

şəhərləri yerləşir. Kür çayına yaxınlıq Əli Bayramlı, Salyan, Sabirabad və Zərdab şəhərlərinin, Araz çayına yaxınlıq İmişli və Saatlı şəhərlərinin inkişafına, əhalinin, yaşayış məntəqələri və təsərrüfatın su ilə təminatına kömək edir. Hacıqabul və Biləsuvar şəhərləri də okean səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Bu səbəbdən Abşeron iqtisadi rayonunda şəhər əhalisinin 3/4-ü, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda yarısından çoxu, Aran

iqtisadi rayonunda 41,6%-i dəniz səviyyəsindən aşağı ərazilərdə məskunlaşmışdır.

0-200 m mütləq hündürlüyə malik olan ərazilər yüksəklik arealları arasında əhatə etdiyi sahəyə görə birinci yeri tutur və ölkə ərazisinin 1/4-ni (24%-ni) əhatə edir. Onlar qurşaq şəklində Samur-Dəvəçi ovalığından başlayaraq cənuba enir, bütün Abşeron yarımadasını əhatə edir. Bu ərazilərdən birincisində 0-100 m və 100-200 m horizontallar arasındakı sahələr bərabər paylanır. Abşeronda isə 0-100 m mütləq hündürlüyü olan sahələr yarımadaının bütün şərq hissəsini tutur.

Kür-Araz ovalığının Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarına, Talış dağlarına yaxın olan əraziləri də bütövlükdə 0-200 m hündürlüyə malikdir. Mingəçevir su anbarının ətrafı, Ağstafa çayının mənsəbində Kür çayının sahilləri, Qanıx və Qabırır çaylarının sahilləri, Araz çayının Cəbrayıl qədər olan hissələri, Acınohur ön dağlığının, həmçinin Talışın dağətəyi hissələri də bu areallara aiddir. Kiçik Qafqazın Kür-Araz ovalığına keçən hissələrində 100-200 m hündürlüyü olan areal nisbətən geniş sahə tutur. Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarından axan Əlican, Türyan, Göyçay və Girdiman çaylarının dərələri boyu bu qurşaq dağlara tərəf irəliləyir. Göstərilən ərazilər də ölkənin əsas məskunlaşma areallarından biridir. Bu ərazilərdə də relyef yastı və maili düzənliklərdən ibarətdir. Odur ki, ölkənin ümumi əhalisinin 29,1%-i, o cümlədən şəhər əhalisinin 27%-i, kənd əhalisinin 31,4%-i okean səviyyəsindən 200 m-ə qədər yüksəkliklərdə cəmlənir. Yaşayış məntəqələrinin ümumi sayı və kənd yaşayış məntəqələrinin sayı üzrə olan göstəriciləri də eyni səviyyədədir. Lakin şəhər yaşayış məntəqələrinin sayı (69) və xüsusi çəkisi (37,7%) burada nisbətən çoxdur. Kənd yaşayış məntəqələrinin sayı, kənd əhalisinin sayı və xüsusi çəkisi üzrə göstəricilər areal arasında birinci yeri tutur.

Ümumilikdə, 200 m-ə qədər hündürlükdə ölkə əhalisinin 65,9%-i, yaşayış məntəqələrinin 46,3%-i yerləşir. Şəhər yaşayış məntəqələri və şəhər əhalisi üzrə bu göstəricilər daha yüksəkdir.

Arealda məskunlaşmanı asanlaşdıran və onun inkişafına, əhalinin həyat şəraitinə, təsərrüfat fəaliyyətinə imkan verən amillərdən biri dağlardan axan çayların bu ərazilərdən keçməsi

suya olan tələbatın ödənilməsinə şərait yaratmasıdır. Bu zonada, Kür-Araz ovalığında Yuxarı Şirvan və Yuxarı Qarabağ kanalları, Xəzərin sahilləri boyu Samur-Abşeron kanalı keçir. Ərazidən axan çayların və suvarma kanallarının suyundan istifadə edilməsi əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi burada kənd məskunlaşmasının inkişafına səbəb olur. Nəticədə iri kənd yaşayış məntəqələri yaranır. Kür-Araz ovalığında pambıqçılığın inkişafı, əhalinin yüksək təbii artımı, miqrasiyanın aşağı olması nəticəsində böyük kəndlər formalaşmışdır. Məhz buna görə Aran iqtisadi rayonunda əhalinin 55,4%-i və ya 565218 nəfəri burada cəmləşib. Kəndlər, əsasən, Kür və Araz çayları, Yuxarı Qarabağ kanalları boyu yerləşir.

Abşeron iqtisadi rayonunda bu arealda kənd əhalisinin əsas hissəsi (71%) cəmlənsə də, onların sayı azdır. Yuxarı Qarabağda isə Tərtər, Ağdam, Füzuli rayonlarının kənd əhalisinin 3/4-ü buranın payına düşür. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin 36,6%-i (111418 nəfəri), Aşağı Şirvan və Lənkəran-Astarada 22-28%-i 0-200 m horizontallar arasında cəmlənir. Bu iqtisadi rayonların ərazisi, əsasən, dağlardan ibarət olsa da, arealda yaşamaq və təsərrüfat fəaliyyəti aparmaq əlverişlidir. Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astarada bu areallar kənd əhalisinin sayına görə birinci yeri tutur. Şəki-Zaqatala və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarında kənd əhalisinin az bir hissəsi 0-200 m-lik areala daxildir.

Respublikanın Goranboy və Ağsu şəhərləri 100-200 m hündürlüyə malik olan horizontallar arasındadır. Areala daxil olan şəhərlərin bir qrupu əlverişli coğrafi mövqeyinə görə inkişaf edir, digər qrupu yeraltı və yerüstü sərvətlərin istifadə edilməsi əsasında formalaşır. Lakin bütün şəhərlərin təsərrüfat strukturunda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, əhaliyə sosial-mədəni xidmət göstərən müəssisələrin fəaliyyəti mühüm yer tutur. Quba-Xaçmaz və Aran iqtisadi rayonlarında şəhər əhalisinin yarısından çoxu 200 m-ə qədər hündürlükdə məskunlaşır. Quba-Xaçmazda arealda əhalinin sayı az olsa da, xüsusi çəkisi yüksəkdir (66,1%). Burada iqtisadi rayonun Siyəzən, Dəvəçi, Xaçmaz və Xudat şəhərləri yerləşir.

2-ci cədvəl

Yaşayış məntəqələrinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi

Hündürlük arealı	Bütün məntəqələr		Şəhərlər		Kəndlər		Əhalinin sıxlığı, nəfər/kv.km		Kəndlərdə əhalinin orta sayı, nəfər
	sayı	%	sayı	%	sayı	%	Ümumi	Kənd	
-28-0	570	15,8	52	28,4	518	15,1	173,2	46,1	1387
1-200	1099	30,5	69	37,7	1030	30,1	103,6	53,0	1063
201-500	615	17,1	25	13,7	590	17,1	121,0	69,7	1270
501-1000	708	19,7	21	11,5	691	20,4	82,3	59,2	883
1001-1500	404	11,2	12	6,6	392	11,5	31,7	27,1	588
1501-2000	195	5,4	3	1,6	192	5,6	17,8	17,3	412
2000-dən yuxarı	8	0,3	1	0,5	7	0,2	0,8	0,7	406
Cəmi	3603	100,0	183	100,0	3457	100,0	98,8	46,9	1008

Qruplaşmada yalnız əhali yaşayan yaşayış məntəqələri verilir. Belə ki, işğal edilmiş ərazilərdə 853 (Kəlbəcər-Laçında 440 kənd, Yuxarı Qarabağda 413 kənd) yaşayış məntəqəsi vardır. Bakı şəhəri ərazi dairəsində 11 qəsəbənin əhalisi verilmir. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 4 kəndin, Lənkəran-Astarada 1 kəndin, Şəki-Zaqatalada 8 kəndin, Abşeronda 2 kəndin, Gəncə-Qazaxda 4 kəndin, Dağlıq Şirvanda 3 kəndin, Aran iqtisadi rayonunda 4 kəndin (cəmi 26 kənd) əhalisinin sayı göstərilir. Beləliklə, ölkənin 3420 kəndində daimi əhali vardır, 890 kənddə əhali yaşamır. Ümumilikdə, respublikada 4310 kənd yaşayış məntəqəsi vardır.

İşğal edilmiş ərazilərdə 12 şəhər, 6 şəhər tipli qəsəbə vardır. Onlarla birlikdə ölkədə 201 şəhər yaşayış məntəqəsi vardır. Əhalisi olmayan 908 yaşayış məntəqəsi (890 kənd, 18 şəhər) ilə birlikdə Azərbaycanda 4511 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır.

3-cü cədvəl

İqtisadi rayonlarda kənd əhalisinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi, faizlə

Hündürlük arealı	Abşeron	Quba-Xaçmaz	Şəki-Zaqatala	Dağlıq Şirvan	Aran	Gəncə-Qazax	Yuxarı Qarabağ	Lənkəran-Astara	Naxçıvan
-26,5-0	-	4,7	-	-	43,5	0,1	-	46,0	-
1-200	71,0	36,6	8,9	22,7	55,4	8,0	75,3	28,6	-
201-500	18,6	21,8	59,5	10,5	1,1	58,7	24,7	5,9	
501-1000	10,0	27,4		58,1	-	10,5	-	13,2	68,1
1001-1500	0,4	6,8	4,3	7,9	-	16,3	-	4,2	23,0
1501-2000	-	1,9	0,1	0,8	-	6,3	-	2,1	8,9
2000-dən yuxarı	-	0,8	-	-	-	0,1	-	-	-
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ərazisi işğal edilmiş Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonuna aid olan inzibati rayonlarda 440 kənd yaşayış məntəqəsi vardır. Onlarda 159060 nəfər kənd əhalisi qeydə alınmışdır. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun işğal edilmiş ərazilərində 413 kənd yaşayış məntəqəsi vardır. Onlara aid 254679 nəfər kənd əhalisi olduğu göstərilir.

Aran iqtisadi rayonunda isə şəhər əhalisinin mütləq sayı 353685 nəfərdir. Buna səbəb iqtisadi rayonun iri sənaye mərkəzlərinin zolağa daxil olmasıdır. Onlara Mingəçevir, Yevlax, Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Ucar, Göyçay, Kürdəmir şəhərləri aiddir. 0-200 m mütləq hündürlüyə malik olan ərazilərdə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda Cəlilabad, Göytəpə, Masallı şəhərləri yerləşir. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda 39,4% şəhər əhalisi, Abşeron və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarında 23-24% şəhər əhalisi 200 m-ə qədər yüksəklikdə məskunlaşır. Bu iqtisadi rayonlarda düzən relyefin üstünlük təşkil etməsi, əlverişli coğrafi mövqe şəhər əhalisinin aşağı zonalarda cəmlənməsinə səbəb olur.

200-500 m mütləq hündürlüyə malik olan ərazilər (13423 kv.km) respublikanın 15,5%-ni əhatə edir. Areal Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində haşiyə əmələ gətirir. Qusar maili düzənliyi, Qobustan alçaq dağlığının bir hissəsi, Qanıx-Əyriçay vadisi, Acınohur düzü, Şirvan düzünün şimal hissələri 200-500 m mütləq hündürlüyü olan ərazilərə aiddir.

Böyük Qafqaz vilayətində yerləşən Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında bu arealda şəhər əhalisi vardır. Şəki şəhərinin zonaya daxil olması ilə əlaqədar iqtisadi rayonda şəhər əhalisinin 75,9%-i 200 m-dən 500 m-ə qədər yüksəklikdə cəmlənir. Bu yüksəkliyə daxil olan Qanıx-Əyriçay vadisi kənd əhalisinin əsas məskunlaşma arealı olduğu üçün burada əhalinin 59,5%-i yaşayır. Belə ki, iqtisadi rayonda yalnız bu məntəqələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi, əhalinin yaşayışı, infrastruktur sahələrinin inkişafı üçün əlverişli təbii-iqlim-torpaq şəraiti vardır. Quba-Xaçmaz və Abşeron iqtisadi rayonlarında kənd əhalisinin 18-22%-i 500 m-ə qədər yüksəklikdə yaşayır.

Ceyrançölün əsas hissəsi də 200-500 m hündürlüyə malikdir. Lakin areal kəskin parçalanmışdır, quru çay dərələri, alçaq tirələr, yaylalar, dağarası çökəkliklər çoxdur. Eyni zamanda, quru iqlim şəraiti mənimsənilmə üçün əlverişli deyildir. Ona görə daimi kənd məskənləri yoxdur. Buradan qışlaq kimi istifadə edilir və heyvandarlıqda müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Gəncə-Qazax maili düzənliyi 200-400 m hündürlüyə malikdir. Qarabağ düzənliyini əhatə edən 200-500 m-lik hündürlük arealı Araz çayının sahilləri boyu (Gəyən, İncə, Hərəmi düzləri) Mincivan qəsəbəsinə qədər uzanır, Həkəri və Bərgüşad çaylarının dərələri boyu yuxarı qalxır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 200-500 m-lik

yüksəklik qurşağı əhalinin məskunlaşdığı əsas arealdır. Gəncə şəhərinin bura daxil olması ilə əlaqədar iqtisadi rayonun şəhər əhalisinin 87,5%-i, kənd əhalisinin 58,7%-i burada toplanıb. Qarabağ düzündə kənd əhalisinin 25%-ə qədəri, eyni zamanda, Tərtər şəhəri və Şıxarx qəsəbəsi yerləşir. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda 200-500 m arasında kənd əhalisinin xüsusi çəkisi aşağıdır.

Beləliklə, 200-500 m yüksəklikdə ölkənin ümumi əhalisinin 17,7%-i (1303955 nəfər), o cümlədən şəhər əhalisinin 14,3%-i, kənd əhalisinin 21,6%-i yaşayır. Ona görə bu zonada kənd əhalisinin mütləq sayı şəhər əhalisindən çoxdur. Zonada yerləşən yaşayış məntəqələrinin sayı, o cümlədən şəhər yaşayış məntəqələri üzrə nisbi göstəricilər də əhalinin sayına uyğundur, yəni bütün yaşayış məntəqələrinin 17,1%-i, şəhər yaşayış məntəqələrinin isə 13,7%-i 200-500 m hündürlükdə yerləşir.

Ümumilikdə 500 m-ə qədər yüksəklikdə ölkənin ümumi əhalisinin 83,6%-i, o cümlədən şəhər əhalisinin 92,7%-i, kənd əhalisinin 73,6%-i cəmlənmişdir, əhalinin və yaşayış məntəqələrinin bu zonada toplanması prosesi davam edir. 1979-cu ildə əhalinin 75,9%-i, o cümlədən kənd əhalisinin 61,2%-i areala daxil olmuşdur. Eyni zamanda, yaşayış məntəqələrinin sayına nisbətən əhalinin sayı daha sürətlə artır, yəni aşağı zonalarda kəndlərdə əhalinin sayı daha sürətlə artır. Yüksək qurşaqlarda yaşayış məntəqələrinin sayının azalması ilə yanaşı, mövcud kəndlərdə əhalinin sayı azalır.

500-1000 m mütləq hündürlüyə malik olan areal da ölkə ərazisinin 15,55%-ni tutur. Bu yüksəklikdən başlayaraq əhalinin sayı və ümumi əhali arasında xüsusi çəkisi azalır. Belə ki, 500 m-dən 1000 m-ə qədər yüksəklikdə əhalinin 11,5%-i, o cümlədən şəhər əhalisinin 6,2%-i, kənd əhalisinin 17,4%-i yaşayır. Kəndlərin sayı çox olduğuna görə ümumi yaşayış məntəqələrinin sayı və areallar arasında onların xüsusi çəkisi (19,7%) də yüksəkdir. 1979-cu ildə yaşayış məntəqələrinin 17,8%-i, əhalinin 17%-i, o cümlədən kənd əhalisinin 26%-i bu arealda olmuşdur. 1979-cu ildən keçən müddət ərzində bu horizontallar arasında əhalinin sayı və kənd əhalisinin sayı kəskin azalmışdır. Bu ərazilər Böyük Qafqazın şimal-şərq yamaclarında olan Qusar maili düzənliyində, Şamaxı, Qobustan, İsmayılıda geniş əraziləri tutur. Baş Qafqaz silsiləsi ilə Qanıx-Əyriçay çökəkliyi arasında da 500 m-dən 1000 m-ə qədər zolaq yerləşir.

4-cü cədvəl

İqtisadi rayonlarda şəhər əhalisinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi, faizlə

Hündürlük arealı	Abşeron	Quba-Xaçmaz	Şəki-Zaqatala	Dağlıq Şirvan	Aran	Gəncə-Qazax	Yuxarı Qarabağ	Lənkəran-Astara	Naxçıvan
-26,5-0	76,5	1,7	-	-	41,6	-	-	54,4	-
1-200	23,4	66,1	1,3	23,7	58,4	2,5	11,0	39,4	-
201-500	-	1,4	75,9	-	-	87,5	89,0	-	-
501-1000	0,04	29,7	-	73,4	-	5,7	-	2,2	90,3
1001-1500	0,1	1,1	-	2,9	-	3,9	-	4,0	9,6
1501-2000	-	-	-	-	-	0,4	-	-	-
2000-dən yuxarı	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Cədvəldə verilmiş qruplaşmaya işğal edilmiş ərazilərdə olan yaşayış məntəqələri və onların əhalisi kimi qeydiyyatda olanlar daxil deyil. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda işğal edilmiş ərazilərdə 8 şəhər (Xankəndi, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdərə, Xocalı, Xocavənd, Şuşa), 4 şəhər tipli qəsəbə (Kərkicahan, Əsgəran, Qırmızı Bazar, Hadrut) vardır. Bu yaşayış məntəqələrinin əhalisinin sayı 157522 nəfərdir. İqtisadi rayon üzrə cəmi 177769 nəfər şəhər əhalisi qeydə alınmışdır. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda isə 4 şəhər (Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan), 2 şəhər tipli qəsəbə (İstisu, Mincivan) vardır. Onların əhalisi kimi 38598 nəfər qeydə alınmışdır.

500-1000 m yüksəklikdə Xızı rayonu üzrə 7 kənd vardır. Bu zonada Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında kənd əhalisinin 27%-indən çoxu məskunlaşır. Lakin Şəki-Zaqatalada onların mütləq sayı 106,0 min nəfərə çatır. Areal Dağlıq Şirvanda geniş sahə tutduğundan kənd əhalisinin 58,1%-i burada toplanıb. Şəhər əhalisi üzrə bu göstərici daha yüksəkdir (73,4%). Belə ki, Şamaxı, İsmayılı şəhərləri, Mərzə, Mədrəsə və Sabir qəsəbələri təhlil edilən arealda yerləşir. Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarında şəhər əhalisinin toplanması kənd əhalisinin göstəricilərinə uyğundur. Quba, Qusar şəhərləri, Fətəlixan qəsəbəsi, Qax, Qəbələ, Oğuz şəhərləri bu yüksəklik zolağına daxildir.

Kiçik Qafqazda 500-1000 m hündürlüyü olan sahələr Gəncə-Qazax və Qarabağ düzlərindən dağlara tərəf yüksələn maili düzənliklər və dağətəyi zonaları tutur. Bu areal Tərtər, Qarqar, Xaçın, Həkəri, Zəyəm, Şəmki, Qoşqar çaylarının dərələri boyu yuxarıya doğru uzanır. Məhz bu ərazilər kənd və şəhər məntəqələrinin cəmləşdiyi sahələrdir. Dağlarda məskunlaşma üçün əlverişli zonalər çayların dərələrində, çayların dağlardan düzənliyə çıxdığı gətirmə konuslarında yerləşir. Kiçik Qafqazda bu ərazilərin çox hissəsi işğal

altındadır. Odur ki, əhali əsasən Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda məskunlaşır. İqtisadi rayonun kənd əhalisinin 10%-i (61898 nəfər), şəhər əhalisinin 5,7%-i bu zonada toplanıb. Arealda Goranboy və Xanlar şəhərləri yerləşir.

Naxçıvan MR-də 600 m-dən 1000 m-ə qədər hündürlüyə malik olan areal Arazboyu düzənliklərdən dağlara doğru yüksələn sahədə yerləşir. Areal Naxçıvan, Əlinca, Gilan çaylarının dərələri boyu dağlara tərəf irəliləyir. Bu ərazilərdə kəskin parçalanmış arid-denudasiya relyef formaları üstünlük təşkil edir. Lakin MR-də əhalinin əsas hissəsi burada məskunlaşır. Araz çayı və digər iri çayların sahillərində iri kəndlər vardır. Kənd əhalisinin 68,1%-i, şəhər əhalisinin 90,3%-i bu arealın payına düşür. Belə ki, Naxçıvan şəhəri ilə yanaşı, Culfa, Ordubad şəhərləri, Babək qəsəbəsi də bu yüksəklikdə yerləşir.

Talış dağlarında 500-1000 m-lik hündürlük arealına Burovar və Dizdoni silsilələri, onların ətraf sahələri daxildir. Burada Viləşçay hövzəsində Yardımlı çökəkliyi yerləşir. Şəhər əhalisinin az bir hissəsi (Yardımlı qəsəbəsi), kənd əhalisinin xeyli hissəsi (13,2%-i və ya 74678 nəfər) bu ərazinin payına düşür.

1000 m-dən 2000 m-ə qədər mütləq hündürlüyə malik olan ərazilər orta dağlıq zona hesab edilir. Burada şəhər və kəndlərin salınması, müxtəlif istiqamətli təsərrüfat işlərinin aparılması üçün geniş sahələrdə əlverişli relyef şəraiti vardır. Arealın iqlim şəraiti də məskunlaşmaya imkan verir. Dağlardan başlanan çayların çoxu bu ərazilərdən keçdiyinə görə onu parçalayır və dərin dərələr yaradır. Ərazidə relyefin meyilliyi də yüksəkdir. Bu yüksəklikdən başlayaraq həm yaşayış məntəqələrinin sayı, həm də əhalinin sayı kəskin azalır. Şəhər əhalisinin sayı daha aşağı göstəricilərə malikdir. Ölkənin ümumi ərazisinin 12%-i 1000-1500 m hündürlüyə, 7,5%-i 1500-2000 m yüksəkliyə daxildir. Əhalinin payı bu arealarda müvafiq olaraq 3,7% və 1,1%-dir. Kənd əhalisinin mütləq sayı və əhali arasında xüsusi çəkisi nisbətən yüksəkdir. 1000-1500 m-lik arealda kənd əhalisinin 6,6%-i, 1500-2000 m arasında isə 2,3%-i məskunlaşmışdır. Yaşayış məntəqələrinin sayı 1000-1500 m-də 400-dən çoxdur, onların çoxu kəndlərin payına düşür. Sonrakı arealda onların sayı iki dəfə azdır. Ölkə üzrə 1500-2000 m arasında cəmi 3 qəsəbə (Yuxarı Daşkəsən, Yuxarı Ağcakənd və Hacı-kənd) yerləşir.

Böyük Qafqaz dağlarında bu areal həm şimal-şərq, həm də cənub hissələrdə Baş Qafqaz və yan silsilələrinin yamaclarında, Qızmeydan, Taxtayaylaq yaylalarında yerləşir. Burada kənd əhalisinin 4-8%-i yaşayır. Böyük Qafqazda 1000-1500 m hündürlükdə Yerfi-Qonaqkənd, Xaltan, Lahic çökəklikləri, Kiçik Qafqazda Başkənd, Qalakənd, Xoşbulaq, Sərsəng çökəklikləri yerləşir. Öyrənilən ərazilərdə günəş enerjisinin kifayət qədər olması, yağıntıların miqdarı, yüksək məhsuldarlığa malik qəhvəyi dağ-meşə və qonur dağ-meşə torpaqları dəmyə şəraitində kənd təsərrüfatı bitkiləri becərməsinə imkan verir. Ərazidə taxıl, kartof, meyvə-tərəvəz yetişdirilir, ölkənin mühüm heyvandarlıq zonalarından biri kimi formalaşır. Regionda olan mineral bulaqlar, iqlim-balneoloji şərait kurort-istirahət zonalarının yaradılması üçün əlverişlidir.

Kiçik Qafqazda dağların bütün yamacları 1000 m-dən 2000 m-ə qədər hündürlüyə malikdir. Bu ərazilərdə hamar sahələr (yaylalar) əsasən Qarabağ yaylasında geniş sahə tutur. Dağlararası çökəkliklər, çay dərələri, yamaclarda olan terraslar yaşayış məntəqələrinin salındığı əsas ərazilərdir. Gəncə-Qazaxda 1000-1500 m

yüksəklikdə kənd əhalisinin 16,8%-i (100 min nəfərə qədər) toplanmışdır. Daha yüksək arealda əhalinin sayı kəskin azalır.

Talış dağlarının yüksək sahələri də 1000-2000 m hündürlüyə malikdir. Viləşçayın yuxarı hissələrində olan Dilman, Lənkərançayın hövzəsində yerləşən Qosməlyan çökəkliyində, dağların yamaclarında yaşayış məntəqələrinin yerləşməsi üçün əlverişli şərait vardır. Çaylar dağ silsilələrini bir-birindən ayırır və geniş çay dərələrini yaradır. Lakin burada kənd əhalisinin az bir hissəsi toplanmışdır.

Naxçıvan MR-də bu areal respublika üzrə kənd əhalisinin xüsusi çəkisinə görə qabaqcıl yer tutur. 1000-1500 m-də 59481 nəfər (23,0%), 1500-2000 m-də 22989 nəfər (8,9%) kənd əhalisi yaşayır. Eyni vəziyyət şəhər əhalisi arasında da müşahidə edilir.

Azərbaycanda 2000-3000 m hündürlüyü olan yüksək dağlıq zonalarda tektonik çökəkliklər, çay dərələri, yüksək meyilliyə malik olan ərazilər geniş sahə tutur (5600 kv.km və ya ölkə ərazisinin 6,5%-i). Lakin kəndlər çayların dərələrində, nisbətən hamar sahələrdə salınmışdır. Bu məntəqələrdə yaşayan əhali əsasən heyvandarlıqla məşğul olur. Lakin əlverişli yerlərdə istehlak üçün əkinçilik sahələri yerləşir. Hazırda yüksək dağlıq zonalarda yerləşən kəndlərin çoxu Quba rayonunun payına düşür. Ölkədə ən yüksəkdə olan kənd yaşayış məntəqəsi rayondakı Qalayxudat kəndidir. Mütləq hündürlük 2250 m-dir. 2000 m-dən yuxarıda Quba rayonunda daha 4 kənd vardır. Onlara Xınalıq (2049 m), Qırzdəhnə (2130 m), Dağüstü (2120) və Zeyid (2050 m) kəndləri daxildir. Bu qrupa Tovuz rayonunda yerləşən Qardaş kəndi də (2100 m) aiddir. Ordubad rayonunda Urmis (2100 m) və Ağdərə (2200 m) kəndləri yüksək dağlıq sahələrdə yerləşsə də, birincidə əhali yaşamır, ikincisi yaşayış məntəqələri siyahısından çıxarılmışdır. Rayonda olan Parağaçay qəsəbəsinin yerləşdiyi mütləq hündürlük 2320 m-dir. 103 nəfər əhalisi olan qəsəbə ölkədə ən yüksəkdə yerləşən yaşayış məntəqəsidir. Ümumiyyətlə, 2000 m-dən yuxarıda olan 8 yaşayış məntəqəsində 2945 nəfər əhali yaşayır. 1979-cu ildə bu zonada 20 yaşayış məntəqəsində 9,7 min nəfər, o cümlədən 8,8 min nəfər kənd əhalisi yaşamışdır. Demək olar ki, keçən müddət ərzində bu göstəricilər 3 dəfə azalmışdır.

Ölkənin 1%-ni (860 kv.km) hündürlüyü 3000 m-dən yuxarıda olan sahələr tutur. Bu ərazilərdə soyuq iqlim hakimdir, yüksək dağlıq zonalar kəskin parçalanmışdır, dik sıldırım yamaclar geniş sahə tutur. Məskunlaşma üçün heç bir şərait yoxdur.

Əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə paylanmasının təhlilinə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- respublikada əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsində kəskin fərqlər vardır. Düzən relyef, su ehtiyatlarının kifayət qədər olması, ilin çox hissəsində əlverişli iqlim şəraiti və bol günəş enerjisi, tarixən məskunlaşma okean səviyyəsindən aşağı olan ərazilərdə və 0-200 metr hündürlüyə malik olan areallarda əhalinin çox hissəsinin cəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Ölkənin yaşayış məntəqələrinin 46,3%-i, əhalisinin isə 65,9%-i bu areallarda yaşayır;

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsinin yalnız suvarma şəraitində mümkün olması, bu ehtiyatların əsasən düzən və dağətəyi zonalarda yerləşməsi, əməkətutumlu pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik sahələrinin inkişaf etdirilməsi, əhalinin təbii artımının yüksək göstəriciləri Kür və Araz çayları boyu böyük məskunlaşma zolağı yaranmasına və iri kənd yaşayış məntəqələrinin formalaşmasına imkan vermişdir. Belə zolaqlar Alazan-Əyriçay vadisində, Samur-Dəvəçi və Lənkəran ovalıqlarında, Şərur-Ordubad düzlərində də vardır;

- ölkənin şəhər yaşayış məntəqələri əsasən dağətəyi zonalarda (Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Lənkəran-Astara və Quba-Xaçmaz), iri su arteriyalarına yaxın və Xəzərin sahillərində yerləşir. 500 m-ə qədər yüksəklikdə şəhər yaşayış məntəqələrinin 79,8%-i, şəhər əhalisinin 92,7%-i cəmlənmişdir. Bu ərazilərdə şəhərlərin genişlənməsi, infrastruktur sahələrinin yaradılması, şəhər təsərrüfatının fəaliyyəti üçün əlverişli şərait vardır;

- mütləq hündürlüyü 1000 m-dən çox olan ərazilərdə ümumi əhalinin 4,9%-i, o cümlədən kənd əhalisinin 9,0%-i yaşayır. Dağlarda relyef və iqlim şəraitinin əlverişsiz olması ilə yanaşı, bu ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişaf üçün əsaslı tədbirlər görülmür, infrastruktur sahələri zəifdir, əhalinin istilik, işıq, qaz və su təminatı yarıtmaz vəziyyətdədir. Ona görə burada olan kəndlərdə əhalinin sayı azalır və ya artım zəif gedir. Dağlar tədricən məskunlaşma cəhətdən boşalır.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Respublikası əhalisinin 1999-cu il siyahıyaalması yekunları. 2000. DSK, Bakı.
 BUDAQOV, B.Ə. 1988. Sovet Azərbaycanının təbiəti. Maarif, Bakı.
 EMINOV, Z.N. 2005. Azərbaycanın əhalisi. Çıraq, Bakı.
 MÜSEYİBOV, M.A. 1998. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Maarif, Bakı.
 PİRİYEV, R.X. 1975. Kartoqrafiya. Bakı.